

I

Ieder hoekje in een huis of een kamer, iedere kleine ruimte waarin men zich graag nestelt, zich graag verstopt, verbeeldt een eenzaamheid, dit wil zeggen de kiem van een kamer of een huis. Er zijn maar weinig teksten te vinden waarin deze puur lichamelijke nesteling wordt beschreven omdat zij wordt gekenmerkt door een houding van ontkenning, van afwijzing. In velerlei opzichten weigert de 'geleefde' hoek het leven zelf, beperkt of verstopt zij haar. In deze zin is de hoek een ontkenning van het universum. In de hoek praat men niet met zichzelf. Wanneer men de ogenblikken die men in een hoek heeft doorgebracht weer in herinnering roept, dan hoort men een stilte, een gedachteloze stilte. Men kan zich dan ook met recht afvragen wat voor zin het heeft de geometrie van zo'n lege eenzaamheid te beschrijven. Psychologen en vooral metafysici zullen een dergelijk 'ruimte-onderzoek' zeker zinloos achten. Zij zijn in staat de 'gesloten' karakters direct te observeren. Zij hebben er geen behoefte aan dat men de in zichzelf gekeerde mens beschrijft als een in een hoekje opgesloten wezen. In onze optiek zijn deze ruimtelijke omstandigheden echter van het grootste belang.

Iedere afzondering van de ziel laat zich karakteriseren met behulp van de ruimtelijke eigenschappen van de schuilplaats. De meest naargeestige schuilplaats, de hoek, dient dan ook naar onze mening nader bestudeerd te worden. Zich in een hoekje terugtrekken is ongetwijfeld een zwakke uitdrukking omdat zij zeer uiteenlopende beelden oproept. Beelden die vaak heel oud zijn en soms zelfs misschien tot de psychologische archetypen kunnen worden gerekend. Soms geldt dat hoe eenvoudiger het beeld, des te grootser de droom.

Maar de hoek is in de eerste plaats een schuilplaats die beantwoordt aan een van de primaire waarden van de mens: de onbeweeglijkheid. Het is de 'veilige' ruimte! De dichtbijzijnde ruimte van mijn onbeweeglijkheid. De hoek is een soort halve doos; voor de helft muren, voor de helft opening.

Het bewustzijn vredig in zijn hoekje te zitten propageert als het ware een stilstand. De onbeweeglijkheid straalt er vanaf. Wanneer we ons in een hoekje terugtrekken, sluit een denkbeeldige kamer zich om ons lichaam dat zich daarmee goed verstopt waant. De schaduwen zijn muren, een meubelstuk een schutting, een doek het dak. Maar al deze beelden verbeelden teveel. En men dient deze ruimte van stilstand eerder op te vatten als de ruimte van het menselijk wezen. Een dichter schreef eens in een bundel met als titel *L'état d'ébauche*: 'Ik ben de ruimte waarin ik mij bevind.' Dit is een groots vers. Maar waar komen deze woorden beter tot hun recht dan in een hoek?

In *Ma vie sans moi* schrijft Rilke: 'Plotseling stond ik oog in oog met een kamer waar een lamp brandde. De kamer was bijna tastbaar in mij. Reeds maakte ik van mezelf een hoekje, maar de luiken die mijn aanwezigheid voelden verhinderden dat en slo ten zich.' Een betere omschrijving van het feit dat de hoek een van de wezenlijke kerncellen van de mens vormt, is niet te geven.

Laten we nu eens een tekst bekijken die ambigu is in zoverre dat daarin de mens zich openbaart juist op het moment dat hij uit zijn hoekje kruipt.

II

In zijn boek over Baudelaire haalt Sartre een zin aan die om een uitgebreid commentaar vraagt. De zin is ontleend aan een roman van Hughes: 'Emily bouwde een huisje helemaal voor in het schip.' Het is niet deze zin maar de volgende die Sartre nader toelicht: 'Toen zij uitgespeeld was, liep zij doelloos naar het achterdek. Plotseling overviel haar de gedachte dat zij *zij* was.' Alvorens nader op deze zin in te gaan dient vermeld te worden dat wij hier waarschijnlijk te maken hebben met wat men een 'verzonnen' kindertijd zou kunnen noemen. Romans staan er vol mee. De romanschrijver projecteert op een niet waar gebeurde kindertijd de gebeurtenissen van een verzonnen onbevangingheid. Doordat de schrijver de droom als verzonnen voorstelt en in een verleden plaatst, verhult hij de werkelijkheid ervan. De droom zou al haar fenomenologische betekenis terugkrijgen als zij ons als op het ogenblik werkzaam zijnd werd voorgesteld.

Maar zijn en schrijven zijn soms moeilijk met elkaar te verenigen. De door Sartre aangehaalde tekst is voor ons van grote betekenis omdat hij topo-analytisch, dit wil zeggen in ruimtelijke termen als binnen en buiten, de twee richtingen aangeeft die men in de psychoanalyse aanduidt met de termen extrovert en introvert: al voor de geboorte en de eerste hartstochten komt de romanschrijver deze dualiteit, die inherent is aan de loop van het leven, tegen. Het meisje in het verhaal krijgt de 'flitsende' gedachte *ik* te zijn op het moment dat zij haar 'chez soi', haar 'thuis', verlaat. De tekst beschrijft ons de existentiële bewustwording die verkregen wordt bij het verlaten van het 'chez soi', maar zegt niets over de duistere existentiële ervaringen van de mens die juist in zijn hoekje blijft zitten. Het kind ontdekt dat zij *zij* is op het moment dat zij naar buiten treedt, hetgeen wellicht te verklaren is als een reactie op bepaalde concentraties in een hoekje in haarzelf. Want is de hoek van een boot niet een hoek van het zijn? Wanneer zij de wijde wereld, die een boot midden op zee is, heeft verkend, keert zij dan terug in haar huisje? Nu zij weet dat zij *zij* is, keert zij dan weer terug naar dat waar zij oorspronkelijk mee bezig was: een huisje bouwen? Keert zij naar huis terug, dit wil zeggen in zichzelf? Men kan zeker het bewustzijn te bestaan verkrijgen door aan de ruimte te ontsnappen, maar in deze tekst wordt dit bewustzijn juist verkregen door een spel met de ruimte. De schrijver laat zijn personage het 'chez soi' verlaten en de buitenwereld betreden om daar te ontdekken dat zij bestaat. Aangezien we hier te maken hebben met een verzonnen kindertijd, met een fictieve, literaire, metafysische beschrijving, kan de schrijver beide werelden naar zijn hand zetten. Hij is zich terdege bewust van hun wederzijdse samenhang.

Hij had de existentiële bewustwording ook op een andere manier kunnen verbeelden. En omdat het 'chez soi' aan de buitenwereld voorafging, had hij ons de dromen in het kleine huisje moeten beschrijven. Hij heeft ze echter weggedrukt, opgeofferd. Hij heeft alles voorgesteld als een kinderspel waarmee hij in zekere zin aangeeft dat alleen het leven in de buitenwereld serieus moet worden genomen.

Het zijn de dichters die ons meer zullen vertellen over het leven in hoekjes, over het in een hoekje teruggetrokken leven zelf. Zij aarzelen niet deze dromerijen als werkelijkheid voor te stellen.

In de roman *L'amoureuse initiation* van de dichter Milosz ver-geet de hoofdpersoon, een oprechte cynicus, niets. Hier geen jeugdherinneringen. Alles wordt ons voorgesteld als gebeurde het op dit moment. In zijn paleis, alwaar hij een vurig bestaan leidt, heeft de hoofdpersoon een aantal hoekjes waar hij zich regelmatig in terugtrekt. Zoals bijvoorbeeld 'dat kleine, donkere hoekje tussen de schoorsteen en het eikehouten buffet waar jij je in verschanste als je vriendinnetje er niet was'. Niet in het grote paleis, maar in dit kleine hoekje wachtte hij op zijn ontrouwe vriendinnetje. Een hoekje van mistroostig wachten waar men zijn woede kan uitleven. 'Met zijn achterwerk op het harde, koude marmer van de tegels, doelloos starend naar de hemelse tafere-len op het plafond en met een nog niet opengesneden boek in de hand, beleefde jij daar gelukzalige ogenblikken. Een schuilplaats vol ambivalente gevoelens.'

De dromer is blij verdrietig te zijn, tevreden alleen te zijn en te wachten. Zoals gebruikelijk tijdens heftige, emotionele momenten denkt hij in dit hoekje na over leven en dood: 'Leven en sterven in dit kleine, sentimentele hoekje, zei je tot jezelf; ja, hier leven en sterven; waarom ook niet, M. de Pinamonte, vriend van duistere en stoffige hoekjes?'

Andere bewoners van hoekjes zullen dit beeld verder tot leven brengen en de verschillende nuances van het bestaan van de hoekbewoner illustreren. Voor hen die graag wegdromen in een hoekje of een gat bestaat er geen leegte. Voor hen corres-pondeert de dialectiek van leeg en vol met twee geometrische onwerkelijkheden. De woonfunctie van de hoek vormt de brug tussen leeg en vol; een levend wezen vult een lege schuilplaats. Beelden en spoken bewonen haar. Alle hoeken zijn bewoond. De 'hoekjesdromer' van Milosz, M. de Pinamonte, die zich in een klein, maar ruim genoeg, hoekje tussen de schoorsteen en het buffet heeft genesteld, vervolgt zijn verhaal: 'Hier trekt het verleden zich terug en maakt zich heel klein als een oud lie-veheersbeestje dat door angst wordt gegrepen. Een sluw, ironisch lieveheersbeestje dat zich verborgen houdt voor de ogen van de snuisterijenverzamelaar.' En wat let ons om met behulp van een toverstokje lieveheersbeestje te worden en onder het dekschild van het rondste diertje dat er bestaat, herinneringen en dromen te verza-melen. Wat wist deze rode aardbol goed te verbergen dat hij kon vliegen. Plotseling vloog hij weg. Misschien was hij net als het meisje in het verhaal plotseling tot de ontdekking gekomen dat hij *hij* was. Bij het zien van deze kleine, plotseling weg-vliegende schelp moet je wel wegdromen.

In de tekst van Milosz komen we een groot aantal van deze uitwisselingen tussen mens en dier tegen. Zijn cynische dromer vervolgt: 'Hier, in dit hoekje tussen de schoorsteen en het buffet, vind je duizend remedies tegen de verveling en oneindig veel dingen die de geest tot in de eeuwigheid kunnen bezighouden: de natte geur van de minuten van drie eeuwen terug, de geheime betekenis van de hiërogliefen die in het drek van de insecten getekend staan; de triomfboog die de ingang van het muizeholletje vormt; de uitrafeling van het kleed waarop je schonkige, ronde rug ligt te rusten; het geluid van je hakken op het marmer; het geluid van je stoffige nies-bui en fenslotte de ziel van het achtergebleven, door de stofdoek vergeten, stof.'

Maar wie zal er, behalve de 'ware hoekjeslezers' waar wij onszelf toe rekenen, verdergaan met het lezen van deze stoffige hoekjes? Michel Leiris, die gewapend

6

met een speld het stof tussen de vloerplinten te lijf ging, misschien. Maar nogmaals, dit zijn zaken waar men maar zelden voor durft uit te komen.

Welk een hoge ouderdom verkrijgt het verleden in dit soort dromen. Dromen treden het rijk van het tijdloze verleden binnen en laten de verbeelding rondwalen in de cryptes van het geheugen. Zonder zich er bewust van te zijn, hervindt men zo het dromerige leven dat mij geleid heeft in de minuscule hopen van het huis, in het bijna dierlijke hol van de dromen.

Maar tegen deze verre achtergrond komt de kindertijd weer boven. In zijn 'meditatiehoek' onderwerpt de dromer van Milosz zijn geweten aan een onderzoek.

Het verleden komt weer boven en voegt zich bij het heden. En plotseling beseft de dromer dat hij zit te huilen 'want als kind verborg je je al graag in de hoekjes van het kasteel en in de boekenkasten waar je gretig zat te lezen zonder er een woord van te begrijpen. Jij boef, die zalige momenten verbracht in de stoffige hoekjes, voorzien van een laagje nostalgie, van het paleis Mérone. Je verdeed er je tijd met een zoektocht naar de ziel van de dingen! Welk een plezier beleefde je eraan jezelf te veranderen en de gedaante van een rondslingerende pantoffel die aan de bezem had weten te ontkomen, aan te nemen.'

Moeten we hier de droom afbreken, onze lectuur onderbreken? Zich identificeren met de vergeten dingen in een hoek is toch de uiterste stap die men kan zetten. Maar wat is een droom die men afbreekt? Waarom zouden we hem afbreken? Uit gewetenswroeging of uit minachting voor de oude dingen? Milosz gaat door. Aan de hand van zijn boek dromen we verder. We dromen van een hoek die het graf is van een 'houten pop die een eeuw geleden door een meisje is achtergelaten...' Men moet ongetwijfeld tot op de bodem van zijn dromen gaan om geroerd te worden door dit grote museum van kleinigheden. Ieder oud huis is zo'n schuilplaats voor oude dingen, een bewaarplaats voor oude dingen, zo'n prullenverzameling. Om de ziel die in een hoek huist te hervinden moeten wij ons net als de dromer van Milosz laten leiden door zo'n oude pantoffel of een poppehoofdje: 'Dit is het mysterie van de dingen, vervolgt de dichter, kleine gevoelens in de tijd, de grote leegte van de eeuwigheid! De oneindigheid vindt haar plaatsje in deze stenen hoek tussen de schoorsteen en het buffet.'

Dan herinnert de dichter, van achter in zijn hoekje, zich de voorwerpen van zijn eenzaamheid. Voorwerpen die herinneringen aan eenzaamheid zijn en die vergeten zijn door het geheugen; in een hoekje achtergelaten. 'Denk eens aan die lamp, aan die zo oude lamp die je van ver, bij het raamkozijn van je gedachten, begroette.' Vanuit zijn hoekje ziet de dromer een nog ouder huis, een huis in een vreemd land dat de synthese vormt van zijn geboortehuis en het huis van zijn dromen. De oude voorwerpen ondervragen hem. 'Waar denkt die oude lamp, die eens je vriend was, tijdens de lange winteravonden aan? Waaraan denken al die voorwerpen die je eens zo dierbaar waren? Was hun duister lot niet verbonden met het jouwe? De onbeweeglijke en zwijgzame dingen vergeten nooit iets: melancholisch en nederig bewaren zij onze nederigste en meest onbewuste confidenties. Wat een oproep tot nederigheid klinkt er in deze hoek. De hoek ontkent het bestaan van het paleis, het stof ontkent het marmer, de versleten voorwerpen ontkennen de luxe en weelde. In zijn hoek heeft de dromer in een haarfijn uitgewerkte droom de wereld weggevaagd, alle

aardse dingen één voor één uitgewist. De hoek wordt een kast vol herinneringen. De voorwerpen die herinneringen zijn ordenen het verleden. In deze toestand van onbewegelijkheid maakt men verre reizen naar een verloren wereld. De droom van Milosz gaat zo ver terug in het verleden dat men in een soort hiernamaals van het geheugen terecht komt: 'Al deze dingen zijn ver, heel ver, zij zijn niet meer, ze zijn nooit geweest, het Verleden bewaart er geen herinnering aan... Kijk, zoek, huiver en sta versteld... Jij hebt zelf reeds geen verleden meer.'

Bij het lezen van deze bladzijden is het alsof men meegevoerd wordt naar een antecendentie van de mens, naar het hiernamaals van de droom.

IV

Met de tekst van Milosz hebben wij een voorbeeld willen geven van een van de meest volledige, naargeestige dromen; de droom van een mens die zich in een hoekje terugtrekt. Hij vindt daar een afgeleefde wereld. Laten we tussen twee haakjes even wijzen op de geweldige uitdrukingskracht van een adjectief dat op het leven wordt 'geplakt'. Het naargeestige leven, de naargeestige mens drukken een heel universum uit. Het adjectief geeft niet alleen kleur aan de dingen; de dingen kristalliseren zelf tot verdriet, berouw en nostalgie. Als de filosoof bij de dichters, bij grote dichters als Milosz, op zoek gaat naar voorbeelden van individualisering van de wereld, dan raakt hij al snel overtuigd van het feit dat de wereld niet zozeer behoort tot de orde van het substantief maar tot die van het adjectief.

Aan de basis van menig wereldbeeld staat een adjectief. We zouden deze raad kunnen geven: de essentie van menig filosofisch systeem dat zich bezighoudt met het universum kun je vinden in het adjectief.

V

Laten we terugkeren naar ons onderwerp en wat kortere dromen bekijken. Dromen die worden opgeroepen door bepaalde details, door bepaalde elementen van de werkelijkheid die ogenschijnlijk onbeduidend lijken.

Men heeft al vaak verteld hoe Leonardo da Vinci kunstenaars die geen inspiratie hadden, aanraadde met een dromerig oog naar de scheuren in een oude muur te kijken! Staan deze door de tijd getekende lijnen op een oude muur niet voor een heel universum? Iedereen heeft wel eens in de scheuren van het plafond de kaart van een nieuw continent gelezen. De dichter weet dit. Maar, om op zijn eigen manier uitdrukking te geven aan deze nieuwe werelden die zijn ontstaan door het toeval, gaat hij er wonen. Hij kruipt in een klein hoekje in deze wereld van het vervallen plafond.

Zo volgt een dichter de holle weg van het lijstwerk om zijn hutje in de kroonlijst terug te vinden. Neem bijvoorbeeld Pierre Albert-Birot die in *Les poèmes à l'autre moi* als het ware 'opgaat' in 'de warme curve'. Haar zoete warmte gebiedt ons wel dra ons op te rollen, ons te verpakken. Eerst giet Albert-Birot zich in het profiel:

...Ik volg in rechte lijn het lijstwerk
dat de rechte lijnen van het plafond volgt

Maar terwijl hij 'luistert' naar de vorm van de dingen, arriveert hij bij een hoek; een valkuil die hem tegenhoudt:

Maar er zijn hoeken waar men niet meer uitkomt

In deze gevangenis vindt hij vrede. In deze hoeken vindt de dichter de rust die tussen het zijn en het niet-zijn ligt. Hij is het wezen van een onwerkelijkheid. Er moet iets gebeuren om hem naar buiten te gooien. Juist op dat moment vervolgt de dichter: 'Maar de claxon heeft me uit deze hoek waar ik net bezig was te sterven aan een hemelse droom, verdreven.'

Het is eenvoudig om vanuit de retorica kritiek te leveren op deze zinnen. Het gezond verstand heeft voldoende redenen om deze beelden en dromerijen uit te gummen en te verdrijven.

In de eerste plaats omdat ze niet 'rationeel' zijn; als men lui op een comfortabel bed ligt, bewoont men geen 'hoeken van het plafond', want het spinneweb is geen tent zoals de dichter beweert. Dergelijke excessieve beelden zijn waanzin in de ogen van de filosoof die in de kern van de mens een soort eenheid van plaats, tijd en handeling meent te bespeuren.

Ja, maar ofschoon de rede, de filosofische arrogantie en de tradities van de dichtkunst zich bundelen om ons afstand te laten nemen van de labyrintische dromen van de dichter, is het toch zo dat de dichter van zijn gedicht een valkuil voor dromers heeft gemaakt.

Wat mij betreft, ik heb me erdoor laten grijpen. Ik heb me in het lijstwerk laten gieten.

In een van onze hoofdstukken over het huis hebben we geopperd dat een huis dat afgebeeld staat op een zegel uitnodigt om erin te gaan wonen. We zouden graag onze intrek nemen in dat huis, tussen de lijnen van de tekening. Het droombeeld dat ons aanzet om in een hoek te gaan wonen wordt soms ook opgeroepen door een eenvoudige tekening. Maar de bevalligheid van een curve is niet een eenvoudige Bergsoniaanse beweging met duidelijke wendingen. Het is niet alleen maar een tijd die zich ontvouwt. Het is ook een bewoonbare ruimte die harmonieus vorm krijgt. Het is nogmaals Pierre Albert-Birot die ons een voorbeeld geeft van deze 'zegel-hoek', deze mooie zegel van de literatuur.

In *Poèmes à l'autre moi* schrijft hij:

zo ben ik de tekening van een ornament
sentimentele krullen
wendingen van een spiraal
zwart-wit vlak
en toch hoor ik mezelf ademhalen
is het een tekening
of ben ik het zelf

Het is alsof de spiraal ons met gesloten handen plukt. De tekening is werkzamer ten opzichte van hetgeen zij omhult dan ten opzichte van hetgeen zij afstoot. De dichter die op zoek naar warmte en rust in de hoek van een voluut kruipt, in de moederschoot van een kromming, weet dat.

De intellectualistische filosoof die de woorden in hun exacte betekenis wenst te gebruiken, die de woorden als de duizend werktuigen van een heldere gedachte ziet, is verbaasd door de stoutmoedigheid van de dichter. Maar een syncretisme van de gevoeligheid maakt het onmogelijk woorden tot vaste lichamen te maken. Aan de

centrale betekenis van het substantief hechten zich onverwachte adjectieven. Een nieuwe omgeving stelt het woord in staat niet alleen nieuwe gedachten maar ook dromen binnen te treden. De taal droomt.

Het gezond verstand kan daar niets tegen doen. Het is een poëtisch gegeven dat een dromer kan schrijven dat een curve *warm* is. Overschreed Bergson niet zelf de exacte betekenis toen hij schreef dat een curve bekoorlijk is en een rechte lijn stijf? Wij doen niets anders als we beweren dat een curve warm en een hoek koud is, dat een curve ons opneemt en een hoek ons uitstoot, dat een curve vrouwelijk en een hoek mannelijk is. Een kleine verschuiving in de toegekende waarde verandert alles. De liefvalligheid van een curve nodigt ons uit erin te gaan wonen. De geliefde curve is voor ons een nestje; wij willen er bezit van nemen. Het is een curve-hoek. Het is een bewoonde geometrie. Alleen de dromer die zich oprott om de krullen te aanschouwen kent de eenvoudige vreugde van de getekende rust.

Het is ongetwijfeld zeer onverstandig om als schrijver in de laatste bladzijden ideeën naar voren te brengen waarvan de logische verbanden ontbreken, beelden aan te halen die verbonden zijn aan een detail, overtuigingen die, hoewel oprecht, slechts een ogenblik duren. Maar wat kan een fenomenoloog die de krioelende verbeelding het hoofd wil bieden, anders doen? Voor hem is een woord vaak de kiem van een droom. Wanneer men de werken van een groot dromer als Michel Leiris leest, betraapt men zich erop intieme ervaringen te beleven in de woorden, binnenin een woord. Als bij een vriendschap, blaast het woord zich soms op en past zich aan de dromer aan. In andere woorden is alles rustig en nauw. Joubert, die brave Joubert, heeft hij niet de intieme rust in het woord gekend, toen hij verbaasd sprak van termen die 'hutten' zijn.

Ik denk vaak dat woorden net kleine huisjes zijn, met een kelder en een zolder. Het gezond verstand huist op de begane grond, altijd bereid om met de buitenwereld te 'onderhandelen'. Hoe hoger men in het huis van een woord komt, hoe abstracter de betekenis. Wanneer men afdalt naar de kelder komt men in het domein van de droom, in een speurtocht naar de onvindbare schatten in woorden raakt men verdwaald in de eindeloze gangen van een onzekere etymologie. Stijgen en dalen in de woorden zelf is het leven van een dichter. De dichter die het aardse en het etherische verbindt, mag te hoog stijgen of te ver dalen. Zal de filosoof door zijn collega's gedwongen worden altijd op de begane grond te blijven?

Vertaling: Sabine van Wesemael

'De hoeken' is een vertaling van het hoofdstuk 'Les coins', uit: *La poétique de l'espace*, Parijs, 1957. Na in de voorgaande hoofdstukken te hebben gesproken over de intimiteit van het vogelnestje en de schelp, gaat Bachelard in dit hoofdstuk in op de hoek.